
Tirca GINZBERG

MLADOST U GODINAMA RATA

Tirca Ginzberg, devojjačko Kraus, rodila se u Zagrebu 4. juna 1924., u porodici Artura i Fanike Kraus. Imala je dve sestre, Tonku i Leu. Osnovnu i građansku školu završila je u Gradačcu, u Bosni, gde je do rata živela sa porodicom. Uoči rata, u Osijeku je završila trgovačku akademiju.

Danas živi u Beogradu. Iz braka sa dr Ervinom Ginzbergom, pulmonalnim hirurinom na Vojno-medicinskoj akademiji u Beogradu, ima dvoje dece – sina Igora, inženjera, i kćer Tamaru, biologa. Ima i troje unučadi.

Godine 1938. ili 1939. otišla sam u Osijek da učim trgovačku akademiju. Bila sam smeštena u jevrejskoj porodici doktora Raca, koji je bio stomatolog. Prihvatili su me kao svoju.

U školi je bilo i nekoliko jevrejskih devojaka. Upoznala sam se s Lilikom Gerek, Osiječankom. Njeni roditelji su me lepo prihvatili. Bila je jedinica. Kad nisam bila u školi, obavezno sam, jedanput nedeljno, spavala kod nje. Zajedno sa njom provodila sam sve praznike. Njeni roditelji, koji joj nikad nisu dopuštali da ode od kuće, pustili su je da dođe k meni u Gradačac. Inače, oni su bili bogati i imali dva hotela u Osijeku.

U Gradačcu nije bilo elektrike, a mi smo bili prvi koji smo imali radio, koji je bio priključen na akumulator. Svi su dolazili u našu kuću da slušaju novosti. Do nas su stizale vesti o tome šta radi Hitler. Moja

tetka, mamina najstarija sestra, napustila je Nemačku i došla u Zagreb, a potom se iselila u Izrael.

Sećam se jevrejskih porodica u kojima su ukućani govorili: „Nama ništa ne može da se desi. Mi smo pošteni ljudi. Mi pošteno radimo“. Stvarno, u Gradačcu nije bilo bogatih ljudi; uglavnom, sitni trgovci. Jedini intelektualac među njima bio je moj otac, apotekar.

Gerekovi su bili mađarski Jevreji i čula sam ih kako govore o mržnji prema Jevrejima, ali smo mi, devojke bile zaokupljene drugim stvarima. Htele smo da lepo izgledamo, da idemo na korzo. Ne sećam se da sam osećala strah i nisam pomišljala da se meni ili mojim roditeljima nešto može desiti. Za moju tetku koja je napustila Nemačku, znala sam da se iselila zbog straha od Hitlera.

Nekako u to vreme, jedna grupa Jevreja došla je u Brčko. Mislim da su bili iz Austrije. Kasnije su svi stradali. Za njih se skupljala pomoć. Znam da je i moj otac dao prilog. Ne znam da li im je bilo od pomoći, ali skupljalo se.

Na školovanju u Osijeku ostala sam do 1941. godine. Nisam htela da se vratim kući, pa mi je tata poslao telegram. U telegramu je javljao da sve ostavim i odmah dođem.

U Gradačac sam se vratila u poslednji čas. Tata je mislio da smo u malom mestu bezbedniji nego u velikom Osijeku, gde je gro življa bilo hrvatsko i već se naziralo njihovo ustaško opredeljenje.

Sredinom aprila 1941. Nemci su ušli u Gradačac. Velika većina stanovnika vrlo lepo ih je dočekala. Jevrejske porodice su bile očajne. Znale su šta ih čeka. Mi smo imali kuću sa baštom. Jedna velika grupa Nemaca došla je pravo k nama. Smestili su se u našoj kući. Ne znam da li ih je poslala opština ili ko drugi. Uglavnom, su se smestili gde je bilo prostora i gde su kuće bile lepše. Okupirali su celu kuću, a nas ostavili u jednoj sobi. Ponašali su se bahato. Sećam se da su u bašti pili i otvarali šampanjac. Iako nije bilo toplo, skidali su se i tuširali. Nije bilo tekuće vode pa su je donosili. Bili su raspoloženi i zadovoljni. Nisu ni slutili da smo Jevreji. Ali su se čudili kako moji roditelji znaju da govore tako dobro nemački. Bilo im je i malo sumnjivo.

Moj školski drug, godinu dana stariji od mene, neki Mirko Baksa – posle je bio veliki ustaša – išao je u Osijeku u školu. Za vreme ferija, uvek smo zajedno putovali kući i natrag, u školu. U jednom trenutku mi je rekao: „Od danas neću da me pozdravljaš. Mi se ne poznajemo. Ja sam u u ustaškoj organizaciji“. Da li je i ranije bio ustaša, ne znam. Znam samo da su ga partizani ubili, posle rata.

U Gradačcu je postojao telal. On je išao sa bubnjem i izvikivao obaveštenja. Jednog dana je pročitao zapovesti po kojima je Jevrejima ograničeno vreme kretanja po varoši i to da zavesa naveče moraju biti spuštene, da moramo nositi žute trake, da nam je zabranjeno da se krećemo svim ulicama. Tada sam morala da stavim žutu traku oko ruka-va. Pravili smo ih sami. Znam da se moja sestra Tonka već vratila iz Zagreba. Imala je žutu haljinu i nosila traku preko nje. Rekla ja da, ako preživi rat, nikada više neće nositi žuto.

Sećam se da me je jedan moj profesor sreo u čaršiji. Rekao je kako mu je žao što moram da nosim taj znak. A on je bio Hrvat.

U Gradačcu je živio i doktor Bravo, sreski lekar, musliman sa ženom Čehinjom. Pošto su se roditelji jako plašili za mene, odlazila sam u njegovu kuću da spavam. Moja sestra je, međutim, bila veoma hrabra i ostajala je u kući.

Otac je nastavio da radi do 1942. godine. Tada je, iz Brčkog, u Gradačac došao drugi sreski načelnik. Zvao se Montani i bio je zloglasni ustaša. Pozvao je mog oca u srez. Kancelarije sreza nalazile su se na uzbrdici. Kad se tata tamo popeo, Montani mu je rekao: „Slušaj, ti si Jevrejini i u stanju si da napraviš pogrešan lek i da nas otruješ! Ako napraviš tako nešto, ubićemo ti celu porodicu!“

U tatinu apoteku došao je neki musliman koji je pre rata ubio nekog čoveka i bio u Zenici, na robiji. Postavljen je da nadzire tatin rad. Tata je, za apoteku, imao specijalne lampe da bi bolje video dok radi. Musliman je tražio te lampe i nameštaj za opremu ustaškog doma. Tata je odgovorio: „Sve ću da vam dam, ali ove lampe su moj život. Ja ne vidim.“ I danas se sećam slike kad je izašao iz kuće i rekao: „Reci svom ocu da ćemo vas sve pobiti ako ne skine te lampe“. Počela sam da plačem: „Tata, baš te briga! Daj te lampe! Zašto da zbog toga svi poginemo?“ Naravno, tata mu je dao sve što je ovaj tražio. Onda je, jednog dana, došao izvesni Taslidžić, koji je imao kafanu u Gradačcu. U Gradačcu nije bilo železnice već je dolazio autobus iz Modriče. Bio je petak – pazarni dan. Apoteka je bila puna sveta. Seljaci su jedanput nedeljno dolazili da kupuju. Mama je pravila veliki ručak. U peći je bilo pile. Neočekivano, došao je taj Taslidžić i rekao: „Ovog časa bežite. Došao sam autobusom sa novim apotekarom, koji će vas zameniti“. Novi apotekar je bio folksdojčer i zvao se Vajsokr, ili tako nekako.

Ostavili smo sve: i pile u rerni, i stvari, samo smo uzeli kapute i pošli. Kao danas sećam se tog tamnoplavog kaputa kojeg sam sašila u Osijeku. Krenuli smo pešice... Prošli smo kroz deo čaršije zvani

Ciganluk. Cigani su radili kod nas, neke žene su nam prale veš. Stara Rašida je rekla: „Krausovi su sadaka“, što bi mi kazali „pravedni“.

Stigli smo do jednog sela koje se zvalo Vida, i tu prenoćili kod nekih muslimana. Sutradan smo krenuli dalje i došli do Trebave. Bila je jesen. U Trebavi nas je dočekao pravoslavni sveštenik, pop Sava, i veoma nas lepo primio. Smestio nas je kod predsednika opštine. To je za nas bio kao zgoditak – kuća, toplo... Tada je u Trebavi bilo četnika koji su se borili protiv Nemaca. To su bili bosanski četnici i bili su dobri prema Jevrejima.

Mami i tati su dali krevet, a mi smo se smestili u šušcima od kukuruza. Sećam se kako su roditelji stalno žalili za svojim krevetima. Sestra i ja smo bile mlade pa smo se smejale. Čudile smo se kako to da smo jedva spasili živote, a oni misle na svoj krevet. U Trebavi smo proveli jedanaest meseci. Pop Savo i njegova žena su nas voleli. Ništa nismo radili, oni su nas hranili.

Mog muža Ervina upoznala sam 1941. godine u Gradačcu. Došao je iz Osijeka. Učestvovao je u akciji na suzbijanju endemskog sifilisa. To je radila jedna grupa jevrejskih lekara. Godine 1941. Ervin mi je doneo pismo iz Osijeka, od moje drugarice. Ona mu je objasnila da u Gradačcu postoji jedna jevrejska porodica koja će mu pomoći da se smesti, i da je tamo njena najbolja prijateljica.

Tako, jednog dana, kod nas se pojavio Ervin sa još jednim doktorom, Špicerom. On je bio stariji ginekolog i takođe je učestvovao u akciji suzbijanja sifilisa. Ervin je pitao: „Gde je Tirca?“ Tada sam pomagala tati i imala sam na sebi beli mantil. „Ja sam“, odgovorila sam. „Nosimo ti pismo od prijateljice“. Obradovala sam se a doktor Špicer je dodao: „A ovo je tvoj budući muž“. Moj otac, koji je bio vrlo patrijarhalan i vrlo nekomunikativan, rekao je: „Samo su mi potrebni ovakvi Jevreji da mi otežaju situaciju“. Ali, tako je počelo.

Ervin je dolazio svakog dana. Onog dana kad smo otišli, krenuo je da nas poseti, ali je video kako ljudi raznose naše stvari iz kuće. Tada je čuo da smo pobjegli. Uspeo je, ipak, da spase nešto brašna. Nekoliko dana kasnije, Ervin se, na konju, pojavio u Trebavi i doneo to brašno. Stigao je noću.

U Trebavi su nam dali malo parče zemlje. Sadili smo luk, peršun... imali smo mali vrt. Sve vreme živeli smo kod predsednika Opštine, a popadija bi nam uvek davala po nešto.

Godine 1943. došli su partizani i zauzeli Trebavu. Došli su iz Gradačca. Sa njima je bio jedan oficir i upitao nas šta tu radimo. Predstavio se i rekao da se zove Petko Kamhi. Bio je Sarajlija, Jevrejin.

Ispričali smo mu kako živimo, a on je odgovorio da tu ne smemo da ostanemo, jer će iz Srbije doći četnici i ubiti nas. Kazao je da moramo da pođemo sa njima u partizane. Tako smo otišli u partizane, septembra iste godine. Koliko znam, popa Savu su, pred kraj rata, ubili partizani. On je pustio Nemce da prođu kroz njegovu parohiju i za to bio proganjan kao ratni zločinac. Bio je veoma dobar čovek i kad sam, kasnije, rekla da nam je spasao živote, rečeno mi je da se u te stvari ne mešam, jer im nisam dorusla.

Majka Fanika i otac Artur sa Tircinim sestrama Tonkom (mlađom) i Leom (starijom) – oko 1921. godine

Partizani su zauzeli Gradačac, tako da smo se i mi vratili kući. Tamo sam se udala za Ervina. Bio je to prvi partizanski brak u Gradačcu. Moje roditelje je primio doktor Bravo.

Kad smo hteli da se venčamo, Ervin i ja otišli smo u odbor. Tu sam sreća neke ljude koje sam znala iz osnovne škole i pitala ih da li hoće da mi budu svedoci pri sklapanju braka. I, tako sam dobila venčani list. Imam ga i dan-danas. Kad sam se vratila roditeljima, počeli su da plaču. Tražili su da im obećam da ću se posle rata venčati u sinagogi. To im je bilo veoma važno.

U Gradačcu smo ostali nekoliko dana, a onda smo svi otišli u partizane.

Otišla sam u muslimansku brigadu, pri XVII diviziji. Ta brigada se formirala u Gradačcu. Nijaz Dizdarević je bio omladinski rukovodilac. Bio je veoma dobar govornik. Održao je skup, posle kojeg je omladina masovno pristupila partizanima.

Dok sam bila u Trebavama, Ervin je doveo u Gradačac svoju majku i brata. Otac mu je umro 1942. godine. U Gradačcu je za majku i brata iznajmio neku malu kućicu. Majka je bila teško bolesna, iako je bila mlada. Imala je giht i bila nepokretna. Ervin je radio, a njegov brat kuvao, prao i gledao majku. Kad smo otišli u partizane, Ervin je smestio majku u muslimansko selo Srebrenik. Sa njom je ostala i moja tetka Roza Haker, mamina sestra. I Ervinov brat otišao je u partizane. Od Ervina je bio mlađi nepune dve godine. Zvao se Vlado. Još pre nego što su došli partizani u Gradačac, koji je bio u rukama ustaša, Vlado je bio uhapšen. Onda je Ervin otišao u srez i rekao da je njegov brat zaštićen ugovorom koji je štiti porodice lekara angažovanih u akciji borbe protiv sifilisa. U srezu su mu rekli da se brat ne smatra užom porodicom. Uglavnom, Ervin se uporno, lavovski borio za brata. Čak je išao i u Osijek. Tamo je, u ustaškom redarstvu, našao jednog ustašu, svog školskog druga. Taj se jako začudio kad je vidio Ervina koji mu je rekao: „Moraš mi pomoći“: Ervin je odbijao da ode sve dok mu ustaša nije dao pismo za gradačački srez, u kojem je traženo da se Ervinov brat pusti. Tako je Ervin uspeo da oslobodi brata. U trenutku kad je Vlado uhapšen, bili su pokupljeni i svi Jevreji iz Gradačca, svih šest porodica.

Naša jedinica kretala se prema Majevidi. Tada sam dobila pegavi tifus, a potom i upalu pluća. Ostavili su me u partizanskoj bolnici. Tamo sam prebolela i pegavac i upalu pluća. U međuvremenu, Ervin je otišao dalje sa svojom jedinicom. Kao porodica, svi smo bili oko te

bolnice. Otac je pomagao kao apotekar. Moja sestra je radila na opismenjavanju žena u AFŽ-u*, ja sam kuvala...

Nastupila je sedma ofanziva. Na Majeveci smo živeli u zemunicama. To su bile obične iskopane rupe, prekrivene granjem, lišćem i zemljom. Izgledale su kao tlo šume. Bolesnici su bili smešteni po zemunicama. Ja sam bila sa mamom i sestrom Tonkom. U tom kraju dejtvovala je i Handžar divizija. Klali su sve na koje su nailazili. Pronašli su i nas. Jednom prilikom, po krovu zemunice, čuli smo korake i uzvike: „Loss! Loss!“ . Zahtevali su da izađemo. Izašli su svi lekari i sestre. Sećam se doktora Dajča, ortopeda iz Zagreba, pa doktora Hana. Kao dete išla sam kod doktora Dajča za uloške. I oni su učestvovali u akciji protiv sifilisa.

Tada su počele naše muke. Potali su nas pravo do Bijeljine, gde je bio sabirni logor. Tu su maltretirali doktora Dajča i njegovog sina. Doktor Dajč je bio mali, sitan čovek. Dali su im da nose vreće. Nisu mogli da ih nose... Onda su ih polivali vodom... Oni su padali. Nisu mogli da izdrže... Potom smo otišli u Brčko. Nepokretni bolesnici ostali su na Majeveci. Ne znam šta je bilo sa njima. U Brčko su došli Nemci i počela su ispitivanja. Poređali su nas i naredili da se odmah pokaže koji su tu Jevreji, da se izdvoje. Iznenada je izašao neki musliman, koji je poznao moju majku. „Ona je Jevrejka“, rekao je, „To je žena apotekara Krausa, iz Gradačca“.

Tog čoveka nisam poznavala, nisam ga ni kasnije srela.

A onda su počela odvajanja. Nalazili smo se u jednoj baraci, ili, možda, štali. Uglavnom, svi smo bili na podu. Među nama se nalazila i Olga Lekić, partizanka, predratni komunista. Bila je vrlo odlučna. Zapretila je svima u baraci: „Pobeda je partizanska: Ako neko otkrije Tircu da je Jevrejka, stradaće!“ Niko me nije prokazao.

Jednog jutra došao je kamion po one među nama koji su bili označeni kao Jevreji. Moja majka se izuzetno hrabro držala. Ona je, ranije, dobila parče hleba i kazala jednom čoveku: „Ondesi to onoj tamo devojci“. A kada je krenula u kamion, nije se okrenula, nije htela da me izda. Sestra Tonka je bila sa mnom. Ni ona nije bila prepoznata kao Jevrejka.

Posle nekog vremena, vratio se prazan kamion sa njihovim stvarima. Navodno su ih skinuli pa... ne znam detalje. Uglavnom, videla sam maminu haljinu među donesenim stvarima. Kasnije sam saznala da su tu grupu ubile ustaše i pripadnici Handžar divizije. Sećam se

---

* AFŽ – Antifašistički front žena

kamiona, i kad su ih odvezli i kad se kamion sa stvarima vratio. I znam da je Olga rekla: „Nemojte, ni slučajno, da neko uzme te stvari!“

U Brčkom su nas utovarili u vagone za stoku. Trebalo je da idemo u neki radni logor u Nemačkoj. U našoj grupi je bilo i muškaraca i žena, radno sposobnih ljudi. To se dešavalo početkom 1944. godine. Vagoni u koje su nas utovarili bili su bez prozora. Prošli smo kroz Osijek i došli do Beograda. U Beogradu su nas smestili na Zvezdari, u Milišića ciglanu. Verovatno je Milišić bio vlasnik te ciglane. To je bilo pod otvorenim nebom, a mene su noge jako bolele. Nismo bili obučeni. Ni čarape nismo imali. Tamo je bio neki Italijan, doktor zarobljenik. On nas je pregledao i procenjivao da li smo sposobni za rad. Imao je slobodu kretanja i odlazio u grad. Bio je vrlo drag čovek. Dao mi je „ihtiol“ mast, onu crnu, i zavoj od papira.

Sa mnom je sve vreme bila i Olga Lekić. Ona je bila strastveni pušač. Rekla mi je: „Moraš da tražiš cigarete od doktora“. Rekla sam joj da to nikako ne mogu. Na to je rekla da mi to daje kao partijski zadatak. Pošto sam tada bila skojevka, tvrdila je da moram da je slušam. Naterala me je da odem i tražim od doktora cigarete. „Ti se njemu sviđaš“, objasnila mi je, „i to moraš iskoristiti“. Tako sam otišla doktoru i zamolila ga za cigarete. On mi ih je stvarno doneo. Bože, kako je ona bila srećna...

Italijanski lekar je znao nemački i malo smo razgovarali. Tek, malo po malo, počeo je da mi se udvara. Rekla sam mu da sam udata, da mi je muž lekar i da je jedan semestar studirao u Bolonji. Doktor mi je čak dao i bolovanje, tako da nisam išla na posao. Na rad se išlo na Kalemegdan. Tamo su pravili neki zid. A ja sam ostala u ciglani da ležim.

Jednog dana, Olga mi je rekla da moram da dam jedno pismo doktoru. Bunila sam se da ja to ne mogu da uradim, ali je Olga navaljivala i govorila kako je to obično pismo. Nisam imala pojma o čemu se u pismu radi. Međutim, ona je pisala partijskoj organizaciji Beograda i posle toga su nama, odjedanput, počeli da stižu paketi. Pre toga, ja sam preuzela pismo od Olge i dala ga doktoru, a on ga je poslao dalje. Mislim da doktor pojma nije imao da je to komunističko pismo.

Tako su stizali paketi sa hranom. Jednog dana, Olga mi je poručila da treba da kažem doktoru kako je ona tuberkulozni bolesnik i kako treba da je pošalje na rentgen. A na rentgen se išlo u Zemun. To je već bila druga država. Usprotivila sam se i pitala kako mogu da mu kažem da je bolesna, kad puca od zdravlja? I stvarno, bila je to jaka Crnogorka. „Sve će on tebi učiniti“, odgovorila mi je.

Otišla sam do doktora koji mi je rekao da ju je pregledao stetoskopom, ali da ništa nije našao na plućima. Međutim, ipak ju je poslao u bolnicu u Zemun. Tamo, u bolnici, doktori su je napali da nije tuberkulozni bolesnik i da puca od zdravlja. I oni nju vrate, ali ne nama, u našu baraku.

Naime, u logoru je bilo nekoliko baraka, a u našoj se pojavila neka bolest pa su nju poslali u drugu baraku, odakle su ljudi išli na rad. Uostalom, ona je htela da ide na rad.

Jednog dana, dok su prolazili, rekla mi je: „Nado“ – mene su, naime, tako zvali – „ja odo! Mene ovde više neće biti. Šta da kažem Ervinu? Šta imaš da mu poručiš?“

Toga dana je Olgu, ispod kalemegdanskih bedema, čekala grupa partizana, komunista. Ona je skočila sa bedema i slomila obe noge, ali oni su je dočekali i odveli na mesto gde su joj kosti zarasle. Potom je ponovo otišla u partizane, i to u jedinicu u kojoj smo bile ranije, u XVII diviziju. Tamo je našla mog muža i ispričala mu da sam živa.

Upravo tada dočekivala se nova godina i oni su pozvali Ervina u štab na večeru. Onda mu je Branko Kađa Petričević rekao: „Doktore, hajde da častiš! Tvoja žena je živa!“ „Otkud znaš?“, pitao je Ervin. „Pa, ima hrabrih žena koje budu zarobljene, pa skoče, pa donesu dobre vesti. Tvoja žena se dobro drži“. Tako je Ervin saznao da sam živa.

Milišića ciglana bila je na tadašnjoj periferiji Beograda, na Zvezdari. Bili smo okruženi žicom. Čuvali su nas Nemci. U samom logoru muškarci su bili odvojeni od žena. Hrana je bila loša. Šikaniranja nije bilo. To je ipak bio radni logora a ne logor za Jevreje. Zbog Olginog bekstva nije bilo kažnjavanja zatvorenika. Samo su nam zapretili odmazdom, ako se to ponovi.

Jednog dana odveli su nas na glavnu železničku stanicu i ukrkali u voz. Na putu smo prošli pored Aušvica. Videli smo ga iz daleka. U to doba znalo se da Jevreji idu u Aušvic. Onda smo došli u „Arbeits Lager“. To je bilo pokraj Berlina, Velten bei Berlin. Tamo je bio radni logor. Radili smo po smenama, dvanaest sati danju, dvanaest sati noću.

Fabrika je bila velika, unutra je bilo veoma hladno. Spavali smo po barakama. Mislim da nas je bilo po oko dvadeset i pet u jednoj baraci. Spavali smo u krevetima na sprat, na slamaricama.

Hrana je bila užasna. Dobijali smo 800 grama hleba za nedelju dana. A taj hleb nije bio hleb. Tu je bilo više piljevine nego brašna. Dobijali smo i neku supu. Meso nismo videli. Po supi je nešto plivalo. Dobijali smo i po parče margarina, jedanput nedeljno. Krađe hrane nije bilo, ali neki bi odmah sve pojeli, jer su bili gladni. Ja sam bila vrlo

uzdržana. Jedna mlada, najmlada iz grupe, imala je samo sedamnaest godina, iz Tuzle, uvek mi je govorila: „Pa, ti imaš hleba! Daj mi!“ Ona nije mogla da se savlada i uvek bi pojela sve odjednom.

Radnice u logoru bile su iz Ukrajine, bilo je Poljakinja. Jedanput smo doživeli bombardovanje „tepih bombama“. Bilo je strašno, ali smo imali bunkere gde smo se sklanjali.

Često mi se dešavalo da zaspim na poslu za vreme noćne smene. Sećam se, imali smo nekog nadzornika. Nije bio loš čovek, ali je imao normu i morao je da je ispunjava. Radila sam na „drebanku“. Uvek smo radili jedno te isto. Kasnije smo saznali da smo radili na izradi oružja. Mašina radi a mi nešto vrtimo i guramo.

Sve vreme bila sam u klompama. Čak sam imala i rane na nogama. Nisam imala čarape, a bilo je veoma hladno. Dali su nam čebad, ali ne od vune. Bili smo obučeni samo u ono što smo imali na sebi. Logor su čuvali Nemci, neki obični, tamošnji ljudi. Mesto u kome smo se nalazili, Velten bei Berlin, nije bilo bombardovano. Do nas su samo dopirale detonacije od obližnjih bombardovanja.

U fabrici sam bila oko jedanaest meseci. Onda su došli Rusi i doneli hleba i brašna. Jako su se brinuli za nas da jedemo, da imamo slobodu kretanja. Direktor fabrike i komandant logora samo su nestali pre toga, i nismo ih više videli. Da li su ih Rusi ubili ili su pobjegli, ne znam. Međutim, Rusi su bili vrlo nasrtljivi prema devojkama. Devojke su se odlično držale. Neke devojke htele su, na izvestan način, da se osvete za to što su bile u logoru. Počele su da pljačkaju nemačke stvari. Recimo, nemački porcelan. I mene su ubeđivale da nešto uzmem. Rekla sam im da neću ništa. Sećam se da su te bivše logorašice pronašle neke „Rosental“ tanjire, pa nisu htele da ih peru posle upotrebe nego su ih bacale. Pitala sam ih kako mogu to da rade, a one su odvratile: „Šta, da li žališ Nemce?“. Pokušala sam da im objasnim da ne žalim Nemce, već da ne mogu da gledam to što razbijaju. Odgovorile su da ne umem da se osvetim za ono što sam preživela.

Onda se pojavio jedan čovek veoma prijatnog izgleda. Mislim da je bio Poljak, u ruskoj vojsci. Ne sećam se kako sam stigla do njega, ali se sećam da sam primetila da ima neobičnu fizionomiju. Ličio mi je na Jevrejina. Rekao je da je novinar. Pitala sam ga da li imaju vezu sa jugoslovenskom armijom, na šta je on odgovorio da imaju. „Mi smo u stalnoj vezi“, rekao je. Kakve su to veze tada bile, ne znam, a dodao je da se zove Artur Švarcenvelt. Iznenadila sam se i pitala ga da li je Jevrejin. Odgovorio je da jeste, a onda sam mu rekla da sam i ja Jevrejka. Pitao me je koga imam u Jugoslaviji i ponudio se da tamo pošalje

poruku. Odgovorila sam da imam muža, lekara u armiji, ali da nisam sigurna je li uopšte živ. Dao mi je čak i neke pare, mislim da su bile poljske, i rekao da treba nešto da imam u slučaju potrebe. Nikad ih nisam upotrebila.

Nisam mnogo razmišljala o njegovom obećanju da će se javiti Ervinu. Ervin je, doduše, od Olge čuo da sam živa, ali to je bilo pre dosta vremena. Tada je on, sa svojom jedinicom, bio u Sloveniji i tamo dobio poruku, na ruskom, da sam živa i zdrava, gde se nalazim i da ću se brzo vratiti kući.

Pri povratku u Jugoslaviju, zadržali smo se u Poljskoj, jer nije bilo daljeg prevoza. Doputovali smo vozom, ne znam u koji grad. Svuda je vladalo rasulo

Uglavnom, tu gde smo bili smešteni, tu smo kuvali i spremali, tu se i vojska hranila. U Poljskoj, leta 1945. zadržali smo se četiri meseca.

U Jugoslaviju smo došle preko Subotice. Dočekali su nas jugoslovenski vojnici. Mislili su da smo dobrovoljno otišli da radimo za Nemce, a ne da dolazimo s prinudnog rada. Nikako nismo mogli to dokazati. Naređivali su nam čas ovo, čas ono. Ponašali su se kao okupatori.

Onda je naišao neki major i rekao da je bio u XVII diviziji. Uspešla sam nekako da sa njim uspostavam kontakt. Rekla sam mu da sam žena komandanta „Medsanbata“ (medicinsko – sanitetski bataljon), kako smo zvali medicinski bataljon u partizanima. Ponovila sam da nismo išle dobrovoljno, nego da smo zarobljene. Tako su nas, na kraju, pustili.

Bila je tu i neka Mira, iz Vrbasa. Požalila sam joj se: „Kuda da idem? Koga ću da nađem?“ Pozvala me je da na nekoliko dana dođem kod nje. Ispričala mi je da joj je tata mesar i obećala da ćemo se kod nje okupati. Uglavnom, sa Mirom sam krenula u Vrbas. Tamo nije bilo vode, ali su nam napunile korito da se okupamo. Njeni su bili Srbi. Tada se i Mirin brat vratio iz Dahaua. Imao je trideset i pet kilograma. Posle tri dana, odlučila sam da idem dalje. „Ne mogu više. Nekako ću već doći do Gradačca“, rekla sam im.

Iz Vrbasa sam se vratila u Suboticu. Na železničkoj stanici, na peronu, pronašla sam jednog komšiju iz Gradačca, trgovca, muslimana. Kad sam ga videla, zagrlila sam ga. On mi nikad nije bio blizak, ali je bio prvi čovek iz mog mesta kojeg sam srela. Onda je on meni, bez ikakve zle namere, rekao da su mi poginule i majka i sestra. Za majku sam znala, ali nisam znala za sestru.

Nekako sam stigla do Gradačca. Nekako sam se dovukla. Ne znam koliko je put trajao. Izmenjala sam brojne vozove. Kad sam najzad

došla u Gradačac, našla sam tatu i još jednog Jevrejina, Morica Kabilja. On je bio iz Gradačca i upravo se vratio iz ratnog zarobljeništva.

Tata mi je rekao da se Ervin javlja sa Bleda. Tamo mu je bila jedinica. Bio je komandant bolnice. Ervin me je, čini mi se telegramom, pozvao da dođem. Međutim, tata nije hteo ni da čuje. „Nećeš me, valjda, sad ostaviti? Ja sam sam!“

Tako sam ostala sa tatom par dana, a onda ipak otišla na Bled. Ervin više nije mogao da čeka.

Kasnije sam saznala da su moju sestru ubili. Poslednji put sam je videla na Majevidici. Ja sam ostala sa bolnicom, a ona je otišla dalje. Kasnije su je zarobili četnici i ubili odmah po zarobljavanju. Sestra Lea, koja je bila u Španiji je, po partijskom zadatku, ostala u Parizu. Ceo rat je tamo provela, kao ilegalac, pod tuđim imenom. U Jugoslaviju se vratila 1945. godine.

Posle kratkog boravka na Bledu, vratila sam se u Gradačac. Već sam bila u drugom stanju. Tata se razboleo. Tako sam, neko vreme, putovala tamo – ovamo. Uglavnom, veći deo trudnoće, provela sam u Gradačcu.

Osim toga, u Gradačcu sam imala najbolje uslove za život. Vratila se i naša devojka, koja me je othranila. Imali smo svoju kuću.

Tata je počeo da radi. Vratili su mu apoteku. Bilo je hrane, imala sam svoj krevet. Tata je radio, a ja sam mu pomagala. Za to vreme, Ervin je bio na Bledu. Onda je dobio specijalizaciju u Beogradu, plastičnu hirurgiju. Bio je u Beogradu na specijalizaciji par meseci, a onda je tražio hirurgiju. Kad je dobio hirurgiju, došao je na Vojno-medicinsku akademiju, na Hiruršku kliniku. Tu je počeo specijalizaciju i ja sam, pred porođaj, došla u Beograd. Tu su se, septembra 1946. rodili naši blizanci Igor i Tamara. Osim jednog prekida, od nekoliko godina provedenih u Skoplju, sve vreme živeli smo u Beogradu. Ervin je umro 7. jula 1990. godine.